

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۳۶۸۶۴

۱۳۸۰ / ۴ / ۳۰

مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران
تسبیل مدارک

دانشگاه قم
دانشکده علوم انسانی

بیان نامه دوره کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث

موضوع:

نقد و بررسی مبانی و روش تفسیری

مناهج البیان

013584

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر محمدکاظم شاکر

استاد مشاور:

حجة الاسلام والمسلمین جناب آقای رضا برنجکار

نگارش:

علی نقی خدایاری

تابستان ۷۹

۳۶۵۹۴

تقدیم:

این اثر ناچیز را از طرف والد ارجمند که نخستین بار مرا با کلام شیرین وحی آشنا ساخت و خود بیش از نیم قرن در خدمت قرآن قرار گرفت و سرانجام پس از یک دوره بیماری در ایام تدوین رساله، رخ در نقاب خاک کشید، به آستان مقدس حجت زمان، زنده کننده قرآن و نجات دهنده انسان حضرت حجة بن الحسن العسکری (عج) تقدیم می‌کنم و بدین آیه مترنم می‌شوم:

يا ايها العزيز مسنا وأهلنا الضرو وجئنا ببضاعة مزجاة فأوف لنا الكيل و تصدق علينا
إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ (يوسف: ۸۸)

تقدیر و سپاس

نگارنده وظیفه خود می‌داند از کلیه کسانی که در طرح، تدوین و نگارش رساله حاضر نقش داشته‌اند، سپاسگزاری و قدردانی نماید.

به ویژه از استاد محترم راهنما جناب آقای دکتر شاکر و استاد محترم مشاور حجة الاسلام جناب آقای برنجکار که از پیشنهادهای و راهنمایی‌ها و نقدهای سازنده ایشان در سامان دهی و ارتقاء پایان‌نامه برخوردار بوده و توشه‌ها برگرفته‌ام، کمال تشکر و سپاسگزاری را می‌نمایم.

برای اساتید ارجمند و تمامی پژوهشگران عرصه‌های معرفت و اندیشه قرآنی از درگاه الهی توفیق و تأیید روزافزون مسألت دارم.

چکیده

پایان نامه حاضر با عنوان نقد و بررسی مبانی و روش تفسیری مناهج البیان در سه فصل سامان یافته است.

فصل اول به زندگی، افکار و آثار مفسر اختصاص یافته است.

فصل دوم با عنوان روش شناسی تفسیر مناهج البیان، شامل توضیح مبانی تفسیر و منابع تفسیر می باشد. در این بخش، نقش، جایگاه و کارکرد هر یک از منابع در روش تفسیر اجتهادی بیان شده است. در بحث رویکرد تفسیری، رویکرد کلامی - فقهی مفسر معرفی شده است. از دیگر مباحث این فصل، تفسیر موضوعی و علوم قرآنی در تفسیر مناهج البیان است. در واپسین گفتار فصل دوم، سبک نگارش و پردازش مطالب، در این تفسیر گزارش شده است.

فصل سوم، برخی از نقدهای مناهج البیان، بر دو تفسیر المنار و المیزان را در بر گرفته است.

کلیدواژه‌ها:

تفسیر، روش شناسی تفسیر، مناهج البیان، روش تفسیر اجتهادی، آیه الله محمد باقر ملکی میانجی، مکتب تفکیک، مبانی تفسیر، منابع تفسیر، رویکرد تفسیری، تفسیر موضوعی، المنار و المیزان.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه:	
۱..... (ضرورت طرح روش‌شناسی قرآن)	۱
۶..... فصل اول: زندگی، افکار و آثار مفسر	۶
۶..... تولد و تحصیلات	۶
۷..... بازگشت به زادگاه	۷
۷..... مهاجرت به قم	۷
۸..... سجایای اخلاقی	۸
۱۰..... مرحوم ملکی و مکتب معارفی خراسان	۱۰
۱۱..... پیشینه مکتب معارف و ضرورت تفکیک	۱۱
۱۴..... نگاهی به آثار مفسر	۱۴
۱۴..... الف - آثار غیر تفسیری (توحید الامامیه)	۱۴
۱۵..... ۱ - مباحث مقدماتی:	۱۵
۱۵..... ۲ - معرفت خدا در کتاب و سنت:	۱۵
۱۶..... ۳ - موافق تعریف	۱۶
۱۷..... ۴ - تذکر به معرفت خدا	۱۷
۱۷..... ۴-۱ - تذکر به آیات	۱۷
۱۸..... ۴-۲ - تذکر در بأساء و ضراء	۱۸
۱۸..... ۴-۳ - تذکر به بداهت وجود و یگانگی و پاره‌ای از صفات خدا	۱۸
۱۸..... ۴-۴ - تذکر در عبادت	۱۸
۱۹..... ۴-۵ - تذکر به ذکر	۱۹
۱۹..... ۴-۶ - تذکر در دعا و با دعا	۱۹
۱۹..... ۵ - توحید	۱۹
۲۱..... ۶ - نفی توصیفات از خدای تعالی	۲۱
۲۲..... ۷ - تفکر و تکلم در ذات و صفات خدا	۲۲
۲۲..... ۸ - جدال	۲۲
۲۳..... ۹ - علم باری تعالی	۲۳

۲۳	۱۰ - کتاب مبین و کتاب مکنون
۲۴	۱۱ - عرش و کرسی و حاملان عرش
۲۵	حاملان عرش
۲۵	۱۲ - مشیت و اراده و قدر و قضاء
۲۶	۱۳ - قدرت خدا
۲۶	۱۴ - حدوث جهان
۲۷	۱۵ - بداء
۲۷	بداء در قرآن
۲۸	۱۶ - جبر و تفویض
۳۰	ب - آثار تفسیری
۳۰	۱ - بدایع الکلام فی تفسیر آیات الأحکام
۳۰	۲ - تفسیر فاتحة الكتاب
۳۰	۳ - نگاهی به علوم قرآنی
۳۰	۴ - مناهج البیان فی تفسیر القرآن
۳۱	آثار مخطوط:
۳۷	فصل دوم: روش شناسی تفسیر مناهج البیان
۳۷	تعاریف و کلیات
۳۷	تعریف تفسیر
۳۸	تعریف مبانی تفسیر
۳۹	تعریف منابع تفسیر
۴۰	تعریف اتجاه یا رویکرد تفسیری
۴۱	تعریف منهج یا روش تفسیری
۴۵	مهمترین روشهای تفسیر قرآن
۴۶	روش تفسیر نقلی (مأثور)
۴۷	روش تفسیر قرآن به قرآن
۵۷	روش تفسیر اجتهادی
۵۸	بایسته‌های روش تفسیر اجتهادی
۵۸	۱ - تنقیح مبانی تفسیری
۵۹	۲ - تلاش و اجتهاد در منابع تفسیر

۵۹	۳- مجموعه‌نگری.....
۶۰	۴- معلومات گستردهٔ دینی.....
۶۳	مبانی تفسیر مناہج البیان (روش تفسیر اجتهادی).....
۶۳	۱- مبانی معارفی.....
۶۴	اشتراک لفظی در اسماء و صفات الهی.....
۶۵	۲- مبانی اصولی.....
۶۶	۲-۱- موضوع‌له الفاظ حقایق خارجی است.....
	۲-۲- ضرورت تفکیک معانی لغوی و اصطلاحی و عدم ثبوت حقیقت شرعی و مشرعه.....
۶۸	۳- مبانی تفسیری و علوم قرآنی.....
۷۰	۱-۳- دخالت ندادن فرضیه‌های علمی در تفسیر قرآن.....
۷۱	۲-۳- دسته‌بندی معارف قرآن.....
۷۴	۱-۲-۳- آموزه‌های ارشادی.....
۷۴	۲-۲-۳- آموزه‌های تذکری.....
۷۵	۳-۲-۳- آموزه‌های تعلیمی.....
۷۶	۳-۳- مراتب فهم قرآن.....
۷۷	۱-۳-۳- خطاب عام.....
۷۷	۲-۳-۳- خطاب خاص.....
۷۸	۳-۳-۳- محتوای دو خطاب.....
۸۰	۴-۳-۳- نحوهٔ استفاده از قرآن (حل یک تعارض).....
۸۱	منابع تفسیر مناہج البیان (روش تفسیر اجتهادی).....
۸۵	۱- قرآن.....
۸۶	۱- استفادهٔ غیر مستقیم:.....
۸۶	۲- استفادهٔ مستقیم:.....
۸۷	۱- بررسی لغوی و ادبی.....
۸۸	۲- تقیید مطلق:.....
۸۹	۳- تخصیص عام:.....
۸۹	۴- تبیین مجمل:.....
۹۰	۵- تفسیر موضوعی:.....
۹۰	۶- دفع ظهور آیات متشابه:.....

۹۱	۷- استخراج حکم یا موضوع از آیات:.....
۹۳	۲- سنت .....
۹۳	جایگاه سنت در تفسیر قرآن.....
۹۴	الف - نقش غیر مستقیم.....
۹۵	ب - نقش مستقیم.....
۹۶	۱- بیان فضائل آیات و سور.....
۹۶	۲- گزارش شأن نزول.....
۹۶	۳- رفع تعارض ظاهری آیات.....
۹۷	۴- تفسیر لغوی.....
۹۷	۵- ظهورگیری.....
۹۸	۶- بیان مصداق.....
۱۰۰	۷- تقیید مطلق.....
۱۰۰	۸- تخصیص عام.....
۱۰۱	۹- بیان تأویل.....
۱۰۲	۱۰- تفسیر آیات متشابه.....
۱۰۲	۱۱- تفسیر موضوعی.....
۱۰۳	۱۲- استخراج مفاهیم و تعاریف از آیات.....
۱۰۳	۱۳- تبیین مجملات قرآنی.....
۱۰۴	۱۴- تفسیر قرآن به قرآن.....
۱۰۴	۱۵- تعیین ناسخ و منسوخ.....
۱۰۷	ارزش خبر واحد در تفسیر قرآن.....
۱۱۲	۳- عقل.....
۱۱۳	تعریف عقل.....
۱۱۳	نقش عقل در تفسیر قرآن.....
۱۱۴	۱- شناخت اعتقادی:.....
۱۱۵	۲- مسائل اخلاقی.....
۱۱۷	۳- احکام فقهی.....
۱۱۷	۳-۱- مستقلات عقلی.....
۱۱۷	۳-۲- غیر مستقلات عقلی.....
۱۱۸	تعارض عقل و نقل.....

۱۱۸	۱- تعارض دلیل نقلی و عقل فطری.....
۱۱۸	۲- تعارض دلیل نقلی و عقل اصطلاحی.....
۱۱۹	۲-۱- احکام مولوی.....
۱۱۹	۲-۲- معارف الهی.....
۱۲۰	۲-۳- غیوب.....
۱۲۳	۴- ادبیات.....
۱۲۳	زبان قرآن.....
۱۲۵	ادبیات در تفسیر مناہج البیان.....
۱۳۱	رویکرد تفسیری مناہج البیان.....
۱۳۲	۱- عرضه و دفاع از مبانی و مواضع تشیع در مقابل اهل سنت.....
۱۳۲	۲- عرضه و دفاع از مبانی و آموزه‌های مکتب اهل بیت در مقابل.....
۱۳۲	فلسفه و عرفان.....
۱۳۴	۳- جنبه‌های فقهی.....
۱۳۸	سبک نگارش و پردازش.....
۱۴۶	تفسیر موضوعی در مناہج البیان.....
۱۴۷	مزایای تفسیر موضوعی.....
۱۴۷	۱- رفع برخی تعارض نماها در آیات قرآن.....
۱۴۷	۲- عرضه دیدگاه جامع قرآنی در باره یک موضوع.....
۱۵۱	علوم قرآنی در تفسیر مناہج البیان.....
۱۵۱	۱- محکم و متشابه.....
۱۵۲	۲- تفسیر به رأی.....
۱۵۴	۳- تأویل.....
۱۵۶	۴- فضیلت قرآن:.....
۱۵۶	۵- حجیت ظواهر قرآن:.....
۱۵۷	۶- انزال و تنزیل:.....
۱۵۷	۷- تفسیر و روش صحیح:.....
۱۵۷	۸- نسخ:.....
۱۵۸	۹- بداء:.....
۱۵۸	۱۰- اعجاز و تحدی قرآن:.....

فصل سوم: مروری بر برخی نقدهای مناہج البیان بر دو تفسیر المنار و المیزان	۱۶۴
جایگاه نقد در تفسیر مناہج البیان	۱۶۴
الف - نمونه‌هایی از نقد بر المنار	۱۶۶
۱ - شفاعت	۱۶۶
۲ - امامت	۱۶۸
۳ - موسم حج	۱۷۰
۴ - فرار از مرگ	۱۷۰
۵ - داستان پرندگان حضرت ابراهیم <small>علیه السلام</small>	۱۷۲
ب - نمونه‌هایی از نقد بر المیزان	۱۷۴
۱ - مفهوم عقل	۱۷۴
۲ - فلسفه بعثت پیامبران	۱۷۵
۳ - فطری و غریزی	۱۷۷
۴ - در دین اکراه نیست	۱۷۸
۵ - نور فطرت و تاریکی معصیت	۱۷۹
۶ - مفهوم حکمت و تذکر	۱۸۰
۷ - خیر و شر در نظام احسن	۱۸۲
۸ - توحید افعالی	۱۸۴
۹ - پروردگار خاور و باختر	۱۸۶
۱۰ - وجه الله	۱۸۷
ضمائم	
فهرست منابع و مآخذ	۱۹۵

مقدمه

(ضرورت طرح روش‌شناسی قرآن)

همچنان که می‌دانیم از زمان تکوین و تدوین دانش تفسیر، قرآن کریم با روشها و اسلوب‌های مختلف و احياناً متخالفی به تفسیر گذاشته شده است. تنوع روشها، بی‌شبهه معلول نحوهٔ بینش و نگرش مفسران به قرآن و چگونگی بازخوانی کتابی است که از سویی صامت است و از سوی دیگر ذووجوه.

نگاهی به تاریخ فرهنگ و علوم اسلامی گویای این واقعیت است که گروههای مختلف فکری و شناختی برای تبیین، عرضه و دفاع از مبانی فکری، اعتقادی و رفتاری خود به قرآن روی آورده‌اند. گاه مشاهده می‌شود که گروهی به نفع خود به آیه‌ای استدلال کرده‌اند و گروه مخالف نیز علیه آنها به همان آیه استناد جسته‌اند. این برداشتها و استنباطهای گوناگون از کلام خدا محصول دو امر است: ۱- مبادی و مبانی فکری و ذهنی مفسر و پیش‌فرضهایی که دارد. ۲ - روش تفسیری که به کار می‌برد. بدین سان آن کس که فلسفی می‌اندیشد به قرآن نیز نگرشی فلسفی دارد و آن که اهل ذوق و عرفان است نگاهی عارفانه.

اکنون پرسشی که فراروی ماست آن است که تکلیف ما در مواجهه با انبوه تفاسیر با

مبانی و روشهای مختلف که طبعاً به برداشتهای مختلف از کلام الله انجامیده چیست؟ آیا می‌توان بر روشی خاص پای فشرد و اعمال آن را منتخ صواب دانست؟ به نظر می‌رسد پاسخ این پرسش بیش از هر چیز در گرو تعیین موضع در خصوص مسائل زیرین است:

۱ - شناسایی این امر که قرآن چگونه کتابی است و چه شأن و کارکردی دارد؟ آیینه طبیعت است یا نسخه هدایت؟

۲ - مصون‌ترین و صحیح‌ترین روش بازخوانی و تفسیر آن کدام است؟ چه مبادی و مؤلفه‌هایی دارد؟ مقولاتی از قبیل شناخت زبان و ادبیات قرآن، حدود دخالت راهکارهای عقلی در تفسیر، رابطه قرآن با سنت معصومین و نقش سنت در راهبرد به مراد کلام الهی در این بخش قابل توجه است.

راقم این سطور بر آن است که به خواست خدا - به بازشناسی و روش‌شناسی یکی از تفاسیر معاصر که از جهاتی از بقیه تفاسیر متمایز است، دست یازد. تفسیر مورد نظر مناهج البیان فی تفسیر القرآن اثر استاد فقیه و تفسیر و معارف اهل بیت آیه الله محمدباقر ملکی میانجی است. وجه تمایز این تفسیر بر اقران اجمالاً ریشه در دو امر دارد؛ یکم - روشی که مؤلف محترم در تفسیر برگزیده است. ایشان در مقدمه جزء اول تفسیر خود، روش مطلوب تفسیر قرآن را روش اجتهادی می‌نامد. در این روش مفسر برای دریافت مراد یک آیه از آیات دیگر، سنت و قرائن و ادله عقلی با روش اصولی بهره می‌گیرد. از بررسی وجوه ادبی آیات به منظور فهم بهتر غفلت نمی‌کند. در واژه‌شناسی قرآن با استفاده از منابع اصیل موشکافی‌های دقیق دارد. از منابع و متون دینی اعم از روایات، ادعیه و سیره بهره فراوان می‌برد. دوم - صرف نظر از روش که اجمالاً گزارش شد. مؤلف مناهج البیان از عالمان و صاحب‌نظران

مکتب معارفی خراسان (مکتب تفکیک) بود. ایشان مبانی مکتب مزبور را در حوزه علمیة مشهد از محضر استاد مجدد (و به اعتباری مؤسس) حضرت مرحوم میرزا مهدی اصفهانی و مرحوم شیخ مجتبی قزوینی - اعلی الله مقامهما - و دیگر عالمان و استادان آن سامان فرا گرفت و با ذوق معارفی خاصی که داشت به رویکردی اجتهادی به معارف اصیل کتاب و سنت پرداخت و آثار ارزشمندی در این زمینه از خود به جا گذاشت.

دیدگاههای معارفی مؤلف محترم و همچنین برخی آموزه‌های ویژه که معارفیان در دانش اصول دارند همگی در آثار تفسیری ایشان مؤثر افتاده است. هر چند برای ناآشنایان به آن مبانی ممکن است اندکی ناپیدا نماید.

از آنجا که مرحوم آیه... ملکی میانجی بر غنا و استقلال و تمامیت معارف کتاب و سنت در همه بخشهای فقه اکبر و فقه اصغر و ضرورت اجتهاد در معارف و پرهیز از تحمیل و تطبیق آراء فلسفی و عرفانی و علمی بر ساحت مقدس قرآن کریم تأکید می‌ورزید، از یکسو در صدد شناسایی و بازخوانی و عرضه معارف اصیل دینی بود و از سوی دیگر ضمن تبیین مبانی دینی - بارعایت موازین علمی و اخلاقی - به نقد و بررسی تفاسیر فلسفی و عرفانی از آیات قرآن می‌پرداخت.

در زمینه علوم قرآنی نیز مؤلف فقید مناہج، صاحب آراء نفیس هستند. بر این باورند که در ساحت علوم و معارف قرآن دو مقام متمایز از هم وجود دارد: ۱ - مقام خطاب عام ۲ - مقام خطاب خاص (ویژه پیامبر و اهل بیت علیهم‌السلام) به مقتضای این نظرگاه بود که ضمن ناتمام دانستن روش تفسیر قرآن به قرآن بر نقش سنت معتبر در بنیل به معارف تعلیمی قرآن و دریافت مراتب بالاتر انوار پرفروغ آن اصرار می‌ورزیدند.

اعجاز قرآن را نه در مقوله فصاحت و بلاغت که از حیث علوم و معارف تابناک آن

می‌دانست.

بنا بر آنچه یاد شد، نگارنده در پژوهش حاضر دو هدف عمده را تعقیب کرده است:

۱ - شناسایی و عرضه افکار و آثار یکی از مفسران، قرآن پژوهان و معارف شناسان معاصر به جامعه علمی؛

۲ - بازشناسی مبانی و ویژگی‌های روش اجتهادی تفسیر قرآن؛

در حقیقت شناخت صحیح مبانی یک روش تفسیری بدون توجه به مبانی فکری و اعتقادی مفسر، ممکن نیست. از آن روی که مبانی و پیش فرضهای یک روش تفسیری، نقش اصول موضوعه در علوم دیگر را داراست، که هر گونه نفی و اثباتی به طور مستقیم یا غیرمستقیم در روش تفسیری و رهاوردهای آن مؤثر خواهد بود.

بر این اساس اگر ما مبانی روش تفسیر اجتهادی مانند، حجیت ظواهر قرآن، امکان تخصیص، تقیید، حکومت، ورود و نسخ قرآن به وسیله سنت، ضرورت رجوع به پیامبر و اهل بیت علیهم‌السلام برای دستیابی به معانی باطنی قرآن، عدم رفع تشابه آیات متشابه با ارجاع به آیات محکم، استفاده هماهنگ از کتاب و سنت در تفسیر قرآن و بهره‌مندی از احکام روشن عقلی در تفسیر و... را اثبات کنیم، آرام آرام می‌توانیم به روش تفسیری که کاربرد آن از ضریب اطمینان بالایی برخوردار بوده و عقلاً و شرعاً معتبر باشد، دست یافته و مبانی و روشهای دیگر را نقد و بررسی کنیم.